

4 De landschapontwikkeling en cultuurhistorische geschiedenis

4.1 De landschapontwikkeling en bewoningsgeschiedenis van Schouwen-Duiveland in het Holoceen

4.1.1 De Prehistorie en Romeinse tijd

Het huidige Zeeland stond na de laatste ijstijd onder relatief sterke invloed van de stijgende zeespiegel. Vanaf circa 7000 voor Chr. vormde zich in het Scheldebekken een getijdengebied. De in het getijdengebied afgezette sedimenten worden tot de **Calais-afzettingen** gerekend (o.a. Van Rummelen, 1970; Vos & Van Heeringen, 1997). Het opdringende getijdengebied werd begrensd door een naar het zuiden opschuivend kustveengebied.

Vanaf circa 4400 voor Chr. vormde zich de noord-zuid georiënteerde **strandwal met Oude Duinen** ter hoogte van Burgh-Haamstede. De sedimentatiesnelheid áchter het getijdebekken kwam hoger te liggen dan de inmiddels afnemende stijging van de zeespiegel. Per saldo stonden grote delen van het landschap niet meer permanent onder water. De regressieve ontwikkeling leidde tot de verlanding van het getijdengebied. De (Calais-)getijdengeulen slibden dicht, hetgeen de afwatering van het gebied niet ten goede kwam en een verzoeting van het water tot gevolg had. Het veengebied, dat inmiddels was ‘teruggedrongen’ tot ongeveer op de lijn Breskens-Terneuzen-Scheldemonding, breidde zich weer naar het noorden uit. Dit veen behoort tot de formatie van het **Hollandveen**.

Rond 1800 voor Chr. is vrijwel heel Zeeland en daarmee Schouwen-Duiveland door een veengebied overdekt. Het veen wordt aan de Noordzee-zijde door een strandwal- en duinenrij beschermd, die alleen door de Schelde onderbroken wordt. De Schelde zoekt in deze periode haar weg door de huidige Oosterschelde en mondt bij Neeltje Jans in zee uit.

De vroegste sporen van bewoning op Schouwen-Duiveland dateren uit een vroege fase van het **Laat Neolithicum** (3400-2400 voor Chr.). Op de strandwal werden tijdens verschillende opgravingscampagnes in 1956 en 1957 naast Laat-Neolithische ook inheems-Romeinse, Karolingische en Laat-Middeleeuwse bewoningssporen aangetroffen. De aantrekkingskracht van deze strandwal als (pre)historische bewoningslocatie is daarmee afdoende bewezen (o.a. Trimpe Burger, 1977; Verhart, 1992; Jongepier, 1995; Vos & Van Heeringen, 1997). De Laat-Neolithische vondsten betreffen een drietal huisplattegronden die tot de Vlaardingen-cultuur gerekend kunnen worden. Naast deze nederzetting zijn zowel bij Vrouwenpolder (aan de zuidzijde van de monding van de Schelde) als in de stuifketels van de Westernban bij Haamstede talloze vuurstenen werktuigen aangetroffen. Deze (en andere vondsten in Zeeland) leiden tot de conclusie dat het Schelde-estuarium in het Laat

Neolithicum bewoond is geweest. Of dit op seizoens- of permanente basis gebeurde, is vooralsnog onduidelijk (Vos & Van Heeringen, 1997).

Uit de **Bronstijd** en de **Vroege-IJzertijd** (2000-500 voor Chr.) ontbreken archeologische vondsten vrijwel volledig. Op de strandwallen en op het dekzand in Zeeuws-Vlaanderen zijn enkele losse pijlpunten gevonden. In de Westerenban werden naast een pijlpunt ook een bronzen naald, speerpunt en mantelspeld (fibula) aangetroffen (Van der Feen, 1952; Jongepier, 1995). De vondsten uit deze perioden zijn echter zo spaarzaam dat het vooralsnog onzeker is of de hogere zandgronden ook daadwerkelijk bewoond zijn geweest gedurende deze perioden. Naast de typische losse vondsten, zoals bijlen en pijlpunten, zijn in de Westerenban ook grondsporen uit deze perioden aangetroffen (Van Heeringen, 1988). Het lijkt echter duidelijk dat in deze periode het grootste deel van Zeeland uit een nauwelijks bewoonbaar veengebied bestond (Vos & Van Heeringen, 1997).

Uit de **Midden-IJzertijd** (500-200 voor Chr.) zijn iets meer vondsten bekend. Niet alleen in de Westerenban zijn bewoningssporen uit deze periode bekend (Van Heeringen, 1988), ook uit het net ten noorden van Zeeland liggende kustgebied is bewoning uit de Midden IJzertijd bekend (Van Heeringen, 1989). Tegen het einde van de Midden IJzertijd, maar vooral in de **Late IJzertijd** (200-0 voor Chr.), neemt het aantal vondsten sterk toe. Zowel op het zand (de strandwallen en duinen) als in het (klei/)veengebied van Noord-Walcheren, Schouwen-Duiveland(?) en Tholen zijn sporen van bewoning uit deze perioden bekend. Dit wordt verklaard door de ligging van deze gebieden ten opzichte van het Schelde-estuarium. Het veen kon op het estuarium ontwateren en werd daarmee droog genoeg om op te wonen of anderszins te benutten. Bij Oostkapelle zijn sporen van akkerbouw aangetroffen in een kleilaag die vóór de Late IJzertijd is afgezet (Jongepier, 1995). Daarnaast werd in deze perioden het veen geëxploiteerd, mogelijk voor de winning van zout of voor het gebruik van turf als brandstof (o.a. Van den Broeke, 1996). Op Schouwen-Duiveland zijn (vooralsnog) slechts zeer summiere aanwijzingen aangetroffen voor veenbewoning in de Late IJzertijd of de navolgende **Romeinse tijd** (200 voor Chr.-450 na Chr.; Vos & Van Heeringen, 1997).

De bovengeschetste toename van bewoning vanaf de Midden IJzertijd hangt samen met de geologische ontwikkeling van het gebied. Vanaf 600 voor Chr. staat het gebied onder invloed van een aantal perioden met een verhoogde mariene invloed. De in deze perioden afgezette sedimenten behoren tot de **Formatie van Duinkerken**. De eerste afbraak, onder stimulans van een weer sneller stijgende zeespiegel, vindt plaats ten zuiden van Burgh en (mogelijk) het noordelijk deel van de polder Schouwen bij Renesse. Hier worden tot in de Romeinse tijd kleiplaatgronden gevormd (Kuipers, 1960).

Meer duidelijkheid bestaat over de klei- en zandafzettingen die na de Romeinse tijd zijn gesedimenteerd. Deze afzettingen hebben het landschap ten oosten van de lijn Renesse-Burgh in grote mate gestalte gegeven. In deze periode treedt een zichzelf versterkend verdrinkingsproces op. De zee zoekt haar weg door het veenlandschap en maakt hierbij gebruik van de bestaande veenafwateringsstroompjes. Op deze wijze

ontstaan de getijdengeulen. Deze snijden zich in en eroderen het veen. De hierdoor verbeterde afwatering versterkt en versnelt de klink van het veengebied. Dit leidt tot een verdere insnijding van de getijdengeulen. Na de Romeinse tijd is een groot deel van het veengebied ‘verdrongen’ en onder een laag poelklei verdwenen of door geulen geërodeerd.

4.1.2 De Middeleeuwen

In de Vroege Middeleeuwen begon het geulenstelsel te verlanden en vormden zich nieuwe getijdengeulen. De vroegste middeleeuwse sporen van bewoning dateren uit de **Karolingische tijd** (vanaf circa 750 na Chr.). Uit historische bronnen is bekend dat aan de noordzijde van het Schelde-estuarium een nederzetting met de naam ‘Scaltheim’ heeft gelegen (Henderikx, 1995). Scaltheim kan gezien worden als de tegenhanger van het zuidelijke Walichrum ter hoogte van het huidige Domburg. Deze vindplaats dateert mogelijk al uit de Merovingische tijd (ca. 450-750 na Chr.). Tot nog toe zijn de enige vondsten die duiden op de aanwezigheid van Scaltheim enkele vroeg-middeleeuwse munten die bij Westenschouwen zijn aangetroffen. Waarschijnlijk is Scaltheim door de zee geërodeerd.

Het is niet onwaarschijnlijk dat vanaf de 9de eeuw nog verspreid bewoning heeft plaatsgevonden. De (nog niet bedijkte) schorren vormden goede weidegronden voor schapen, terwijl op de hoger opgeslibte kreekruggen landbouw kon worden bedreven. Een aantal geulen raakten opgevuld met een zandige vulling die minder aan klink onderhevig bleek te zijn dan de omringende (kleiige) poelgronden. Binnen korte tijd zijn deze geulen als zogenaamde getij-inversieruggen in het landschap zichtbaar en geschikt voor bewoning. In het laatste kwart van de 9de eeuw worden op de getij-inversieruggen enkele ringwalburgen gebouwd ter verdediging tegen de aanvallen van de Vikingen: Oost-Souburg, Middelburg en Oostburg (Van Heeringen & De Bruin, 1993; Van Heeringen, 1995). De burgen van Domburg en Burgh-Haamstede liggen beide echter op de overgang van de Oude Duin- en Strandzanden naar het zeeleigebied.

Vanaf de 10de eeuw nam de invloed van de zee versterkt toe. Deels vormden zich nieuwe geulen in het klei-/veenlandschap, deels werden de oude geulen weer uitgeschuurd. Een voor het landschap bepalende geul is het Meeldijksysteem of ‘Schelveringhe’ die bij Burghsluis inbreekt en in noordelijke richting tot in de Vroonlanden reikt (het bestaan van deze geul ten noorden van Burgh kon door het booronderzoek overigens niet bevestigd worden doordat de boringen daarvoor niet diep genoeg gingen). Met name het deel ten westen van het Meeldijksysteem heeft in deze periode zijn huidige aanzien gekregen (Van Rummelen, 1970). In tegenstelling tot Kuipers (1960) meent Van Rummelen dat het Meeldijksysteem pas ver na de Karolingische tijd is verland.

Het inmiddels relatief dichtbevolkte Schouwen en omstreken wapende zich tegen de toegenomen zeeinvloed door het opwerpen van zogenaamde vliedbergen en de bouw van dijken, kaden en dammen. De Zeeuwse benaming ‘vliedbergen’ is niet geheel

correct. Mottebergen is een meer geaccepteerde term, al duidt deze term slechts op het later 'hergebruik' van de vliedbergen als motte. In diverse opgravingen werd deze twee-fasen opbouw van de heuvels waargenomen. Vanaf circa 1000 bouwde elke ambachtsheer zijn eigen motte van aarde en hout: kleine aarden heuvels omringd door een ondiepe gracht, soms met een eveneens omgracht voorterrein met bedrijfsgebouwen. Uit historische bronnen zijn er in Zeeland circa 150 bekend, waarvan er nu nog ruim 20 bewaard zijn (Besteman, 1981). Op Schouwen-Duiveland zijn op twee na alle motteheuvels afgegraven.

De eerste (incidentele) dijken waren al in de 10de eeuw in Zeeuws-Vlaanderen aangelegd. Dit gebeurde onder impuls van de rijke Vlaamse abdijen en opkomende handelssteden zoals Brugge. Op Schouwen-Duiveland dateren de vroegste dijken waarschijnlijk uit de 11de eeuw (Kuipers, 1982). De geulen werden afgedamd, de schorren werden ingedijkt en het veen werd gewonnen voor het zout en als brandstof: *het zogenaamde darinkdelven, selneren of moernereren*.

Tijdens de laatste periode van toegenomen mariene invloed zijn nieuwe afzettingen gevormd. Een verkleind kom-bergings-effect, de open verbinding met de Noordzee, een stijgende zeespiegel en teruglopend dijkonderhoud en -herstel hadden een grotere overstromingsfrequentie vanaf de 14de eeuw tot gevolg. Een belangrijke inbraak is de 'Gravelinghe' die ten westen van Scharendijke en ter hoogte van Ellemeet drie vertakkingen kent die tot aan de andere kant van Schouwen reiken. Ter hoogte van Ellemeet is de Kuijerdam opgeworpen om het achterland te beschermen tegen nieuwe inbraken vanuit de Grevelingen. De polders ten noorden van deze dam zijn verland in de vorm van zogenaamde aanwassen.

4.1.3 De winning van het veen in de Middeleeuwen

Het Hollandveen op Schouwen-Duiveland is opgebouwd uit slibrijk rietveen (eutroof) aan de basis, overgaand in rietzegge- of zeggeveen (mesotroof), dat soms overgaat in veenmosveen (oligotroof). Eutroof veen is voedselrijk veen dat is ontstaan uit planten die contact hebben met het grondwater, zoals bijvoorbeeld riet of elzen. Rietveen is ontstaan in stilstaand water (zoals wadgebieden) die door strandwallen van de zee afgesloten worden. Dit veen is niet geschikt voor het maken van turf omdat het door vervuiling met klei en plantenresten een te hoog as-gehalte (het gehalte aan niet te verbranden bestanddelen) bevat. Een deel van de veenlaag bestaat uit oligotroof veen. Dit zijn voedselarme venen, ontstaan uit planten die voor hun groei alleen van regenwater afhankelijk zijn, zoals bijvoorbeeld veenmos. Op het moment dat het oligotroof veen zich begint te vormen, ligt de veenlaag buiten het bereik (te hoog) van de aanvoer van voedselrijk water. Dit veen kan uitgroeien tot veenkussens, maar dit gebeurde niet overal. Waar het veen grensde aan waterpartijen, zoals in Zeeland langs de Schelde, werd het gedeeltelijk ontwaterd, zodat verdere uitgroei belemmerd werd. Oligotroof veenmosveen is goed geschikt voor het verbranden als turf.

Het veen op Schouwen was voor de (post-Middeleeuwse) mens vooral interessant vanwege het zoutgehalte. De hoeveelheid zout neemt in Hollandveen naar beneden toe af. Desondanks bevatten de onderste lagen toch nog zo'n 30% zout. Voor de zoutwinning werd het 'moer' gedolven op de schorren, gedroogd en dan verbrand (het zogenaamde selbernen of selneren). Vervolgens werd deze zoute as in speciale inrichtingen, de zoutketen, vermengd met zout water en gekookt (zoutzieden), ingedampt en gefiltreerd, waarna schoon wit zout overbleef. De uitgestookte as werd als afval op hopen gestort. Deze as kon nog verkocht worden als meststof vanwege het hoge kalkgehalte.

De moerering (in Zeeland vaak darinkdelven genoemd) is het proces waarbij de moer naar de oppervlakte gebracht werd. In Zeeland is het veen overdekt door Duinkerke afzettingen, waardoor sinds de late 3de eeuw na Chr. de vorming van het (zoete) veen onmogelijk werd. De vondst van een aantal zoutovens bij 's-Heer Abtskerke daterend uit ca. 200 na Chr. maken duidelijk dat al zeer vroeg met het winnen van zout is begonnen (Jongepier, 1995).

Binnendijs moeren gebeurde weinig systematisch. Soms werd in blokken (uit de 16e eeuw zijn de maten van 12 x 5 m bekend, maar de meeste putten waren groter) gewerkt, waarbij de randen bleven staan. Soms moerde men in sleuven (met een breedte van drie meter en tussenliggende 'zetwallen' -wallen van veen die bleven staan- van één meter). De moerering lijkt weinig georganiseerd geweest te zijn: ieder moerde op zijn eigen perceel. De grote onregelmatigheid in intensiteit van moerering is deels vanuit dit gebrek aan organisatie te verklaren, maar ook wateroverlast en/of de mindere kwaliteit van de darink door een te hoog slibgehalte of een te laag zoutgehalte speelden een rol. Over het algemeen bleef alleen het onderste laagje van 10 à 20 cm slibhoudend rietveen ongebruikt. Waarschijnlijk was dit voor verder gebruik niet geschikt. Buitendijs -op de schorren- werd al vroeg (vanaf het eind van de 13de eeuw) commercieel gemoerd. Het bezit van een moerconcessie, een vergunning van de graaf, gaf het recht om een moerdijk te mogen aanleggen. Zodra de grond uitgeput was, werden de dijken aan hun lot overgelaten.

Deze vorm van moeren verloor haar winstgevendheid met de aanvoer van zout uit andere landen in de 14de en 15de eeuw. Daarnaast begon men zich steeds meer zorgen te maken over het landbederf dat het gevolg was van het moeren.

Vanaf het einde van de 14de eeuw begint het indijken van de schorren en het moeren haar tol te eisen. Het kom-bergings-effect van het Zeeuwse land was door de inpolderingen dermate verkleind dat bij stormvloed het water in de Ooster- en Westerschelde tot grote hoogte werd opgestuwd. De dijkdoorbraken leidden tot catastrofale overstromingen en de vorming van enorme erosiegeulen, waarvan het Zwin en de Braakman nog steeds getuigen zijn.

4.2 De landschapsgenese vanaf de Middeleeuwen

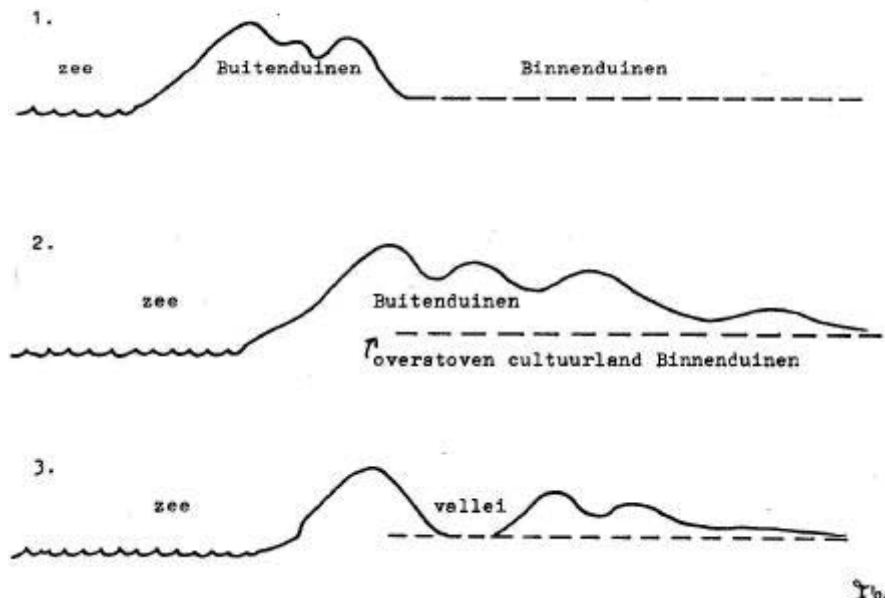
4.2.1 Bewoningsgeschiedenis

De archivarische bronnen maken voor het eerst in de achtste eeuw melding van bewoningsactiviteit op Schouwen. In 776 verwierf de abdij Lorsch (in Duitsland) een villa (dorp of nederzetting) op Schouwen, ‘*inter Scald et Sunnonmeri et Gusaba..*’, welke o.a. een stuk grond met kerk en zeventien zoutpannen (*..culinas ad sal faciendum.*) bevatte (OHBZ I nr 5). Waarschijnlijk zijn de oostelijk van de zandgronden gelegen, toen inmiddels reeds met een kleilaag overdekte venen, voor zoutwinning gebruikt. Deze nederzetting is mogelijk identiek met de ‘*villa Sunnimeri*’ die in 985 is genoemd (OHBZ II nr 55). Uit 830 dateert een vermelding van een nederzetting die mogelijk ergens langs de oorspronkelijke zuidkust van Schouwen gelocaliseerd was (Künzel, Blok & Verhoeff, 1988, p 327 en 335) : ‘*Scalthem*’ (‘woonplaats’ bij de Schelde) waar de Schelde in de Friese zee uitmondt [‘*..de villa Scalthem quae iuxta ostium Scaldis fluminis in maritima Frisionum regione posita est.*’] (Künzel, Blok & Verhoeff 1988, p 315). Hoewel alleen uit latere bronnen bekend, is het waarschijnlijk dat ook het oude klooster Echternach (in Luxemburg) al vroeg bezittingen op Schouwen heeft gehad (Fokker 1909a; Hamaker 1879, p 100).

Deze oudst vermelde bewoningsactiviteiten zijn moeilijk te localiseren. Wel is uit de summere omschrijving duidelijk dat de bewoning dicht bij de zee (‘*Scalthem*’) of langs een stroom (‘*Sunnonmeri*’) gelegen moet hebben. Wij vermoeden dat de kern van de nederzettingen (bewoning en akkerland) op de oude duingronden gelegen waren, maar dat allerlei extensievere activiteiten (moertering, zoutwinning en schapenhouderij) grotendeels in de poelgronden hebben plaatsgevonden

In de loop van de tijd zijn grote delen van de westelijke strandwallen weggeslagen. In de eerste helft van de 16de eeuw had zich de kop van Schouwen zoals wij die nu nog kennen al gevormd. Vanaf de 17de eeuw heeft alleen aan de strandzijde rondom deze kop nog wat afslag plaats gevonden.

Wetende dat grote delen van het oude Schouwen zijn weggeslagen en dat andere delen door jonge duinen zijn overstoven is het maar de vraag of er ooit een nadere identificatie van in de oudste bronnen genoemde nederzettingen met bestaande archeologische vindplaatsen zal kunnen plaatsvinden (zie ook figuur 8). Wel is duidelijk dat onder de jonge duinen nog een schat aan archeologische vondsten verborgen ligt (Haring et al., 1999).

Figuur 8 Het ontstaan van de jonge duinen volgens Doing 1988, aangehaald in Beekman 1989, p.27

4.2.1.1 Vroongronden, haaimannen, elzemeten en schurvelingen

De Vroongronden

De bewoning op Schouwen-West lag in de Vroege Middeleeuwen waarschijnlijk, afgezien van de in de loop van de eeuwen weggeslagen gronden, op de oude duingronden. In dit gebied liggen de zogenaamde vroongronden. Wat deze vroongronden precies voorstelden is niet geheel duidelijk. De vroongronden beslaan zowel de ingerichte, relatief hoog gelegen grotendeels vlakke gronden ten westen van Renesse en Haamstede, maar ook de overgangszone tussen het oude strandwallengebied en de zeekeleipolders. Zoals beschreven is in het hoofdstuk over de archeologie zijn hier nogal wat vondsten gedaan uit de Middeleeuwen. Hoewel thans grotendeels aangemerkt als natuurreservaat, moet hier dus eertijds wel bewoning met een zekere betekenis hebben plaats gevonden. Dat het althans gedeeltelijk oud cultuurland betreft blijkt onder meer uit oude kaarten van deze omgeving (Fokker 1909a) Daarop staat ondermeer de inmiddels verdwenen kapel van Maria in 't Zand aangegeven.

Hoe oud de vroongronden of vroomlanden precies zijn en waarvoor ze werden gebruikt is vooralsnog onduidelijk. Wellicht slaat het begrip vroom op de rond of bij een volgens het zogenaamde hofstelsel geëxploiteerd domein (bedrijf) gegroepeerde gronden. Niet geheel duidelijk is dan bij welke hof of hoven de vroongronden kunnen hebben behoord. Mogelijk was dit in een periode vóórdat de graaf van Holland hier zeggenschap kreeg. Dekker (1971, p66) geeft aan dat de 'villa Sunnimeri' zich in handen van de koning bevond, die er later delen uit heeft vervreemd. In de 10de eeuw kreeg de graaf van Holland delen uit dit koninklijke bezit in handen.

Zoals we zagen hadden kloosters als Lorsch en Echternach oorspronkelijk op Schouwen bezittingen, die zij waarschijnlijk van de koning, de koninklijke familie of mogelijk van rijksedelen in de loop van de vroege middeleeuwen in hun bezit hadden gekregen. Nog in 1156 gaf de abt van Echternach 120 maden land op Schouwen aan de graaf van Holland.

Dat deze verafgelegen kloosters hun greep op hun noordelijke bezittingen ten gunste van dichterbij gelegen (dochter)kloosters verloren is ook een bekend verschijnsel. Toch konden korte tijd later zelfs die dichterbij gelegen kloosters hun bezit vaak niet handhaven. Na de stormvloed van 1214 verkocht de Abdij Ter Doest in Vlaanderen haar goederen aan de noordzijde van Schouwen die door stormvloed dreigden verloren te gaan (Gottschalk 1955/1958, p 191). De langzamerhand steeds moeilijker wordende bereikbaarheid van Schouwen vanuit Vlaanderen als gevolg van het verder openbreken van de Zeeuwse delta, zal hier zeker debet aan zijn geweest.

Het is onduidelijk of in Zeeland werkelijk sprake is geweest van een vroeg middeleeuws hofstelsel, waarbinnen het vroomland of de terra indominicata ten behoeve van de grondheer (vroom) of diens vertegenwoordiger (meier), door horige boeren werden bewerkt. Zo'n bedrijf bevatte naast de vroomhof en het vroomland ook mansi (hoeven waarop de horige boeren woonden) en soms ook een kerk of een kapel (Vervloet 1984, p 16 e.v).

Een andere, misschien meer plausibele oplossing voor het probleem van de vroomgronden is, dat in latere tijd gronden die vrij van lasten waren op Schouwen ook met de term 'vroom' werden aangeduid. De oorspronkelijke betekenis van 'vroom' lijkt te zijn geëvolueerd tot 'vrij van polderlasten' (Fokker 1909a). Inderdaad liggen de vroomgronden op de oude duingronden zo hoog dat geen overstroming gevreesd hoeft te worden. Eigenaars binnen dit gebied behoefden derhalve geen dijklasten op te brengen!

De Haaimannen

Een bijzonder landschappelijk fenomeen langs de duinrand is de haaimet of haaiman. De haaimeten of haaimannen waren op Schouwen gedeeltelijk in het bezit van de Graaf van Holland. Hoewel hij delen van dit bezit in het begin van de 13de eeuw beleende, hield hij de haaimannen van Burgh en Haamstede in eigendom. (OHBZ II, nr 485). Mogelijk wijst de uitzonderingspositie van de Burghse en Haamstedse haaimannen op de bijzondere positie die de graaf bekleedde binnen de burg van Burgh. Wat we precies hieronder dienen te verstaan is evenmin als bij de vroomgronden niet geheel duidelijk. Beekman, (1905, p 744) citeert een proefschrift van M.A. van Weel over het Dialect van Westvoorn, die het woord in verband brengt met 'haemete', een schraal stuk zandgrond, dat alleen nog geschikt is voor weidegrond. Het woord zou een samenstelling zijn van haege (Ned. haag) en gemeten (meervoud van de landmaat gemet). Het eerste deel van het woord wijst op de omstandigheid dat de hamete of haaiman oorspronkelijk steeds door een haag was omgeven.

Heel speciaal zijn de zogenaamde zoute haaimannen. Volgens Fokker (1909a, p 104-105) hebben zoute haaimannen niets te maken met de grote overstromingen die in zestiende eeuw Schouwen teisterden, want de naam komt al in het begin van de 14de

eeuw voor in de rekening van de rentmeester van Zeeland (1317-1319). Daarin wordt gesproken van ‘..die Zoute Haymanne te Renisse’. Fokker merkt voorts in dit verband op dat ‘... in den Westernen Ban zouten hayman voorkomt en wel 29 Gemeten 185 R(oeden) gelegen tusschen den Hoogen Zoom en ’t scheid van Schouwen langs ’t 4e en 5e bevangh van Haamstede’ maar zijns inziens ‘die benaming niets te maken (heeft) met een overstrooming, maar zijn die landen, welke opkwamen uit de Schelveringe en bij hooge vloed wellicht aanvankelijk nog overstroonden, in overoude tijden zouten haymannen genoemd, in onderscheiding van ’t overig land aldaar gelegen dat alles hayman was.’

De elzemeten en schurvelingen

Naast de haaimannen of haaymeten zijn er nog andere verschijnselen op de oude duingronden aanwijsbaar: de elzemeten en schurvelingen. Bij de eerste middeleeuwse ontginningen van de binnenduingebieden werden ongeveer één meter hoge walletjes opgeworpen als eigendomsscheidingen. Deze walletjes werden ‘schurvelingen’ genoemd. De schurvelingen met hun spontane begroeiing dienden als veekering en mogelijk ook als middel tegen verstuiwing. Om de schurvelingen te kunnen opwerpen werden aan beide kanten van de eigendomsgrens greppels gegraven. Vanaf ongeveer 1880 zijn de duingraslanden herontgonnen. Men schakelde over van wisselteelt – akkerbouw en beweiding – naar volledige akkerbouw. Hiervoor was een betrouwbare vochtvoorziening vereist. Om dat te bereiken werden de percelen afgegraven of ‘uitgemijnd’. Doordat het maaiveld van deze uitgemijnde akkers of haaimannen lager kwam te liggen, konden de cultuurgewassen profiteren van het grondwater. Het uitgemijnde zand legde men bij voorkeur bovenop de schurvelingen en greppels. Als het nodig was werden ook nieuwe zandwallen opgeworpen. De zandwallen die zo ontstonden, hadden een hoogte van twee tot drie meter en een breedte van twee tot tien meter (Haartsen et al, 1989 p 66 e.v).

Elzemeten zijn enigszins bolstaande langwerpige akkertjes van elkaar gescheiden door greppels. Het zijn rabatten aangelegd in de lagere delen van de oude duingronden. Op de rabatten is elzenhakhout aangeplant.

4.2.1.2 Ontwikkelingen op het hoge deel van Schouwen

De burg

De ringwalburg van Burgh, waarvan de oudste archeologische resten uit het eind van de achtste eeuw dateren, maar het merendeel uit de tiende eeuw dateert (Van Heeringen, 1995a, p 37-38), ligt als een laatste tastbaar bewijs van een oude militaire traditie nog gaaf op de grens tussen duinen en polderland. Midden over het burgterrein loopt een pad, de Hoge Burgh, dat zeker dateert uit de periode dat het burgterrein bewoond was (Van Heeringen 1995a, p 35). Deze bewoning was echter secundair. De oorspronkelijke functie van de burg was een defensieve. Vóór het jaar 1000 hebben de ringwalburgen hun militaire functie verloren (Van Heeringen, 1995a p 39). Mogelijk wijst de uitzonderingspositie van de Burghse en Haamstedse haaimannen waaraan hierboven reeds enige aandacht is besteed, op de bijzondere positie van de burg. Deze was

ongetwijfeld eerder in het bezit van de koning geweest en is op een onbekend tijdstip waarschijnlijk onder het gezag van de graaf van Holland gekomen.

De ringwalburgen zijn aangelegd als volks- of vluchtburgen, om mensen en dieren in tijden van nood een verdedigbaar onderkomen te verschaffen. De burg van Burgh omvatte dus aanvankelijk geen sedentaire nederzetting. De bijbehorende nederzetting of verspreide bewoning lag mogelijk meer naar het zuidwesten. De ronde vorm die bij Burgh zo mooi bewaard is gebleven is volgens Van Heeringen de meest geëigende vorm in vlak land om met zo weinig mogelijk inspanning een zo groot mogelijk militair rendement te verkrijgen (Van Heeringen, 1995b, p 50).

Dorpen en kastelen

Vanaf de elfde eeuw verlegde het zwaartepunt van bewoning zich. Er gingen zich dorpen ontwikkelen bovenop de kreekruggen die inmiddels oostelijk van de oudere duingronden hoog genoeg waren opgeslibd om permanente bewoning mogelijk te maken. Op de door inversie boven de omgeving uitstekende kreekruggen lag in het oude kerngebied meestal akkerland. Deze gronden zijn het meest onregelmatig ingericht. Daar de burg van Burgh op het einde van de negende eeuw is aangelegd op een kreekrug waarover zelf eerst nog een laagje duinzand is gestoven moet het sedimentatieproces in het zeekele gebied in deze omgeving hiervóór zijn afgesloten. De geul in de kreekrug Burghsluis-Haamstede was waarschijnlijk in de Karolingische tijd nog watervoerend (Van Rummelen 1970, p 63). De kreek die vlak voor de bedijkingen van de tweede helft van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw bij Westenschouwen zijn gevormd waren, toen ze werden binnengedijkt, nog niet geheel verland en lagen dus tot aan de herverkaveling als laagten in het terrein (Henderikx, 1995, p 73). Het zijn voor een deel deze laaggelegen 'geulgronden' die lang als een soort 'onland' niet meebetalen aan de polder- en dijklasten van Schouwen.

De stichting van nieuwe parochiekerken in de eerste helft van de twaalfde eeuw (Van Heeringen, 1995a p 66) en de bouw van meerdere mottekastelen vanaf deze periode getuigen van deze nieuwe ontwikkeling. Naderhand zijn in de plaats of de nabijheid van die mottekastelen waterburchten ontstaan.

De nederzettingen Haamstede en Renesse hebben ieder hun eigen waterburcht. Het Slot Haamstede ligt aan de westrand van het dorp op de kreekrug van de Schelveringh; het Slot Moermond ligt net buiten het dorp op een kreek(inversie)rug. Beide voorlopers van de huidige kastelen dateren, getuige de archeologische vondsten in ieder geval uit de dertiende eeuw. Het uiterlijk van Kasteel Haamstede is een optelsom van verbouwingen die na een brand in 1525 zijn uitgevoerd, maar is in wezen toch merendeels zeventiende eeuws. Ook Slot Moermond heeft tegenwoordig een grotendeels zeventiende eeuws uiterlijk, dat na de restauratie van 1911 werd benadrukt (Kunstreisboek, 1965). Aan de rondweg om Burgh en Haamstede zijn op kleiplaatgronden de restanten gevonden van het vijftiende eeuwse kasteel Kraayenstein.

De Jonge Duinen

Vanaf ca. 800 na Chr. zijn de Jonge Duinen over het Oude duinenlandschap en deels zelfs over de achterliggende veenresten en kleiplaten heengestoven (fig. 8). Hoewel deze

jonge gronden voor een deel buiten het onderzoeksgebied vallen is het voor een zo volledig mogelijk beeld van de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis noodzakelijk er aandacht aan te besteden. Door de Jonge Duinen zijn delen van het ouder ingerichte cultuurland afgedekt. Op enkele plaatsen zijn deze onstuimige zanden tot op het oude niveau van de strandwallen uitgeblazen, waardoor er een ‘archeologisch venster’ op de onderliggende, al dan niet vroeger in cultuur gebrachte gronden is ontstaan.

4.2.1.3 Ontwikkelingen op het lage deel van Schouwen

Bewoning op het veen

Hoewel er tijdens de archeologische inventarisatie nauwelijks bewoningssporen op het Hollandveen zijn aangetroffen, is bewoning aan de beter ontwaterde randen van het eertijds aldaar aanwezige veenmoeras niet geheel denkbeeldig. De door Vos en Van Heeringen (1997) aangegeven veenzone direct grenzend aan de overgangszone Burg-Haamstede kan overigens ook gewoon als weiland, voor de houtwinning en als boerenvervening zijn gebruikt. Doordat veel veen door moertering is weggegraven zullen eventuele bewoningssporen veel te lijden hebben gehad en onherkenbaar zijn geworden. In hoofdstuk 5 komen de weinige overgebleven bewoningsresten op het veen aan de orde.

Bewoning op de kreekruggen

Tijdens de ruilverkavelingen die vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw in Zeeland hebben plaatsgevonden is een groot aantal terpachtige hoogten opgeruimd. Deze zogenaamde vliedbergen waren de restanten van mottekastelen, de plekken waarop de plaatselijke grondheren zich in woelige tijden plachten terug te trekken. Het begrip motte slaat op een kunstmatig opgeworpen hoop aarde. Op deze heuveltjes werden houten verdedigingstorens gebouwd. Het geheel werd omgeven door palissaden en doornstruiken. Vlak naast de hoogte lag een eveneens versterkte voorburcht waarop zich veelal een woonhuis bevond dat tevens als boerderij werd geëxploiteerd. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat deze bergjes nog een ‘voorkasteelse’ bewoningsfase hebben gekend: de oudste archeologische sporen hangen samen met de oorspronkelijke niet-permanente bewoning op de schorren. Schaapherders weidden hun schapen en zochten bij hoog water hun toevlucht tot vliedbergen en vliedbergachtige elementen in het landschap (Van Heeringen, 1995b, p 49). De oudste motte in Zeeland is die van Westkerke op Tholen, die dateert uit de jaren 1020-30 (Van Heeringen, 1995b, p 68). Dit geeft aan dat de bewoning van de hogere kreekruggen vanaf de elfde eeuw in gang moet zijn gezet. De vliedbergen en de later daaruit gegroeide dorpjes en buurschappen lagen vaak op een splitsing van wegen die een kronkelig verloop hadden omdat ze de hoogste punten van de licht kronkelende kreekruggen volgden. Opmerkelijk is de ligging van de kerken die in de nederzettingen ontstonden: vaak in de directe nabijheid van de mottekastelen. Het waren eigen kerken van de kasteelbewoners die tevens als dorpsheer (ambachtsheer) fungeerden. Dit beeld overheerst bij nederzettingen als Ellemeet, Noordwelle en Zuidwelle.

Met behulp van verschillende inventarisaties (De Klerk et al. 1969; Besteman 1981) en aangevuld met veldwaarnemingen van archeologen en bodemkarteerders zijn de voor Schouwen-West nog relevante, maar (grotendeels) verdwenen vliedbergen op

de relictenkaart opgenomen. Daarnaast geven de veldnamenkaarten van Schouwen-west ook aanwijzingen over de vroegere aanwezigheid van vliedbergen. Ten zuiden van het dorp Westenschouwen wijzen bijvoorbeeld de oude veldnamen 'bèrgweie', 'brôôdkistje' en 't kromme stik', op oude vliedbergen (Veldnamen, 1989, p 90).

Naast de dorpen zijn op de kreekruggen ook verspreide boerderijen gebouwd. Onbekend is of hier sprake is van een latere ontwikkeling of dat de samenklontering van bebouwing in de nabijheid van de mottekastelen en de bijbehorende kerken en kapellen juist een latere ontwikkeling representeert.

Wat er nog aan oude boerderijen op Schouwen-West in het buitengebied over was is bij de stormramp van 1953 voor het overgrote deel verloren gegaan.

Van de twee dorpen in het kleigebied is hoogstens een deel van de oudere structuur bewaard gebleven.

4.2.2 Waterstaatsgeschiedenis

4.2.2.1 Inleiding

Het maaiveld van delen van de cultuurgronden op Schouwen was door zetting en inklinking, maar ook door moertering steeds lager komen te liggen. Hierdoor werd, naast de gestaag voortzettende stijging van het zeewater, zeker bij grote stormvloedactiviteit de noodzaak om het land te bedijken steeds groter. Gottschalk (1971, 1975, 1977) heeft in haar stormvloedonderzoek de bronnen kritisch tegen het licht gehouden. Al eerder had Fokker (1908) ruim aandacht aan deze materie geschonken. Landverlies, herdijken, maar meestal land opgeven door de aanleg van inlaagdijken, vormen de laatste acht eeuwen een constante factor in de geschiedenis van Schouwen. Pas met de dijkaanleg in het kader van de Deltawerken is de zeedreiging voorlopig tot een einde gekomen.

4.2.2.2 De oudste dijken op Schouwen

Kuipers (1982) heeft een artikel geschreven waarin hij op basis van zijn bodemkundige onderzoeken van de situatie op Schouwen vóór 1953 een idee van de oudste bedijkingen heeft gegeven. Hierbij is door hem een combinatie van gegevens geanalyseerd:

- uitgaande van de gedachte dat na afdamming van nog watervoerende kreken de buitengedamde landschappen nog hoger konden opslibben en de kreken daar met jonger sediment werden gevuld, konden de oudste dammen en daarmee de dijkensystemen worden achterhaald;
- plotselinge omslagen in het oude verkavelingsbeeld konden een indicatie zijn voor oorspronkelijke oude dijken;
- een abrupte overgang van typisch binnendijkse naar typisch buitendijkse gronden kon ook op een dergelijk fenomeen wijzen;

Deze informatie gecombineerd leverde voor het studiegebied een kaart op met de volgende oude dijkstukken (fig. 9):

- dijken, welen (dijkdoorbraken) en 'heernissen' (weiland door water doorsneden, of gors voor beweiding geschikt) bij Ellemeet (nr. 13 in fig. 9);
- het dijksysteem bij Elkerzee (nr. 14);
- de oude dijken in Welland (nr. 15);
- dijken langs de Gravelinge (nr. 16);
- dijken langs de Verdee (nr. 17);
- de Oudendijk en de Kuiersdam (nr. 18);
- de Mouterdijk langs de bovenloop van de Westee (nr. 19);
- de dijk langs/door de Oostee (nr. 20);
- de Nieuwendijk (nr. 21);
- Schelveringhe en de Meeldijk (nr. 22);

Van deze oude dijken zijn slechts enkele stukken in het huidige cultuurlandschap bewaard gebleven, nl:

- een deel van de Kuierdam;
- het grootste deel van de Meeldijk, waarbij de dijk op de kreekinversierug niet van gelijke datum hoeft te zijn als het korte dijkstuk dat in fig. 9 is aangegeven.

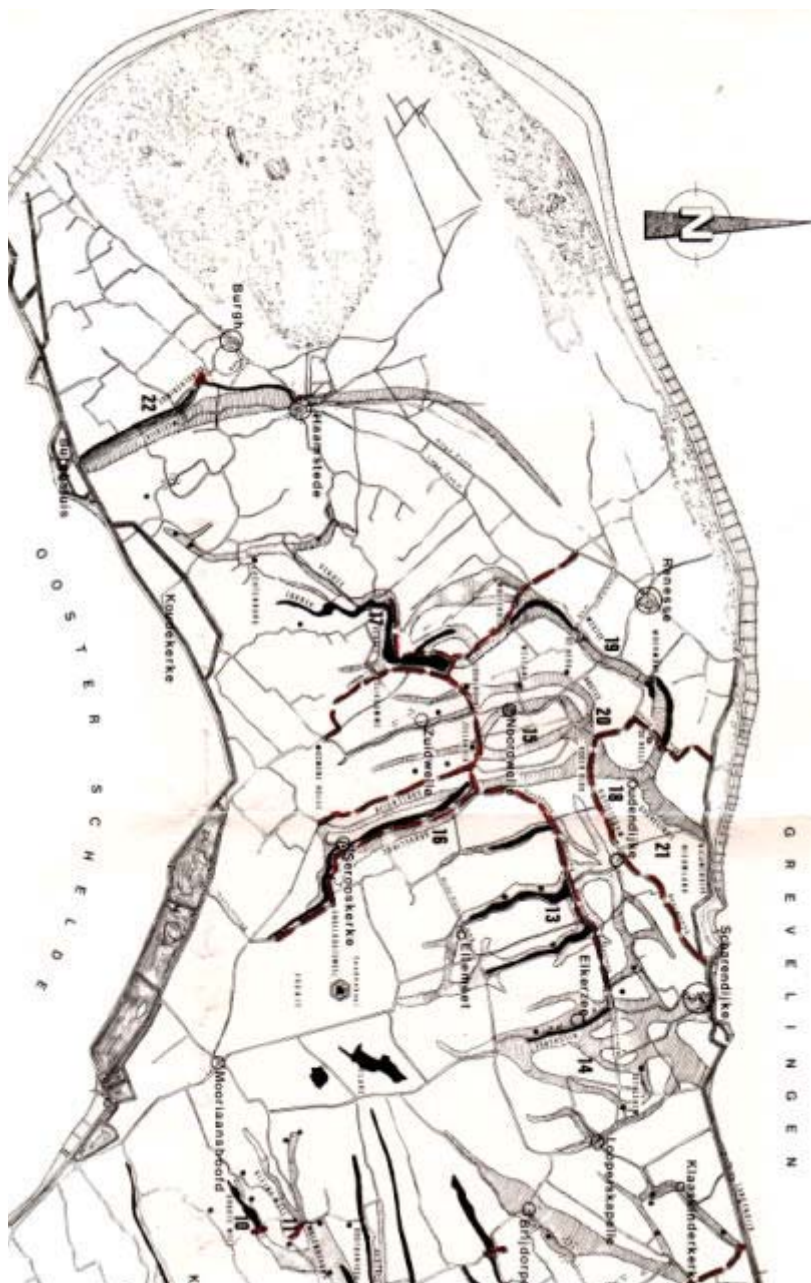
Langs de zuidkust van Schouwen zijn enkele wat jongere inlaagdijken bewaard gebleven waarvan het ontstaan in de volgende paragrafen wordt beschreven

4.2.2.3 Ontwikkelingen tot de veertiende eeuw

Hoewel al eerder delen van het Schouwense cultuurland verloren zijn gegaan, zoals hiervoor is opgemerkt, is hierover pas vanaf het begin van de veertiende eeuw schriftelijke informatie overgeleverd. We zagen reeds dat na de stormvloed van 1214 de Abdij Ter Doest in Vlaanderen haar goederen aan de noordzijde van Schouwen verkocht. Het was overigens een van de weinige keren dat er specifiek van landverlies in het noorden sprake is.

Het opdringende buitenwater kon alleen door een sluitende dijkring enigszins worden tegengehouden. Dat dit met grote moeilijkheden gepaard ging leren de bronnen die voortdurend spreken van land- en dijkvallen en inlaagdijken die de defensieve houding ten opzichte van de zee onderstrepen. Om de dijken te kunnen aanleggen, om ze te onderhouden, maar ook om op de plekken waar ze niet meer te houden waren en het achterliggend land toch te beveiligen met inlaagdijken was een hoge organisatiegraad nodig.

De oudste aanwijzingen over de áánleg van dijken op Schouwen, waarvan zoals hierboven bleek Kuipers de oudste heeft geïdentificeerd, zijn vaak indirecte, afgeleid uit bodemkundige gegevens. Natuurlijk zijn grote delen van de oudste zeedijken in zee verdwenen.

- LEGENDA**
- wegen
 - oude waterlopen
 - dammen en dijken; meestal levens wegen
 - voormalige dammen en dijken
 - kreek, kreekbeddingen en welen
 - kreekruigten

Figuur 9 voormalige dijken, dammen en aanwijzingen daarvoor, ingetekend op de vereenvoudigde bodemkaart van Kuipers 1960 (naar Kuipers 1982)

Waarschijnlijk als gevolg van grote stormvloed in 1287/88, die grote delen van zuidwest Nederland teisterden (Gottschalk 1955/1958, p 247) en waarbij het Schouwense cultuurland bij Zuidkerke ten onder dreigde te gaan, gaf Floris V in 1291 een nieuwe dijkbrief af (Gottschalk 1955/1958, p 244). Klaarblijkelijk zijn er al eerder dijkbrieven gegeven en waren er begin veertiende eeuw dijken op Schouwen aanwezig.

4.2.2.4 De veertiende eeuw

De druk op de zuidkust zette gestaag door. In 1318 bleek een nieuwe inlaag bij Borrendamme in het Zuidland noodzakelijk (Fokker 1909a, p. 37). In 1344/45 blijken er achterstallige schulden van een dus inmiddels ‘uitgeslagen’ deel van Zuidland moeilijk inbaar te zijn (Hamaker 1879, p 318). Vóór 1344 treedt er ook aanzienlijk landverlies in het westen op. Bij de ontvangst van de jaarbede wordt opgemerkt dat Burgh vroeger een zesdedeel vormde en als zodanig aan jaarbede 40 mark Hollands opbracht. In 1344 bracht het echter veel minder op ‘omme dat zeere vermindert es’ (Hamaker 1879, p. 326). In 1344 is er weer landverlies en schade bij Bridorpe op Zuid-Schouwen (Gottschalk 1971, p. 350-351). In 1352 moeten aan de zuidzijde door grondvallen veel inlagen worden aangelegd (Gottschalk 1955/1958, p. 350-351).

4.2.2.5 De vijftiende eeuw

Ook in de vijftiende eeuw gaat de afbraak gestaag door. Bij deze beruchte St. Elisabethsvloed van 1421 is de westelijke kust van Schouwen voorgoed weggeslagen (Gottschalk 1975, p. 52). In 1421 werd ook het Zuidland verder aangetast. Zuidland moest geholpen worden door de parochies die daar het dichtste bij lagen (Van Mieris Charterboek IV, p. 699). In 1424 is er sprake van ‘den crancken dijkaedsen’ op Schouwen (Gottschalk 1975, p. 56). Mogelijk direct als gevolg van de stormschade in 1426 (Van Mieris Charterboek IV, p 855) stelde Philips de Goede de gehele Schouwense zeedijk onder beheer van de heemraden van het Land van Schouwen. Over inlagen aan de noordkant van Schouwen wordt hierbij niet gesproken (Gottschalk 1975, p. 109-110).

Vanaf de jaren '70 van de vijftiende eeuw nemen de berichten over landverlies weer toe. In 1472 overstroomde een oppervlak van 752 gemeten onder de dorpen Burgh, Klaaskinderenkerke en Westland (Gottschalk 1975, p. 231). In 1477 is er stormschade, maar wordt er van landverlies niet gesproken (Gottschalk 1975, p .243). In 1487-88 is er aan de zuidzijde van Schouwen veel grond verloren gegaan (Gottschalk 1971, p 263). In 1495 is er geen direct bewijs voor stormschade maar wel wordt er een inlaagdijk te Simonskerke (deel van het nu verdronken zuiden van Schouwen aangelegd (Fokker 1909b, p. 498). Als in 1498-99 nieuwe inlagen bij Zuidkerke moeten worden aangelegd blijken er problemen te zijn over het al dan niet doorsteken van een oudere inlaag bij Borredamme (Fokker 1909b, p. 284) Kennelijk probeerde men hierdoor de plaats van een eventuele inbraak van te voren te bepalen,

of werd een tijdelijke overstromingsvlakte gecreëerd, waardoor de druk op andere dijkvakken minder werd.

4.2.2.6 De zestiende eeuw

De zestiende eeuw toont een nog verhevigde stormvloedactiviteit met de bijbehorende dijk- en grondvallen en de inlagen waarmee land werd opgegeven. In 1505 wordt een inlaag bij Zuidland gesteld (Gottschalk 1975, p. 314); in 1508 wordt een inlaag aanbesteed achter Brijskerke (Fokker 1909b, p. 498). Duidelijk is dat er ook organisatorisch wat moet veranderen. Vanaf 1509 wordt de dijkgraaf van Schouwen gekozen uit de 50 of 60 'breedst gelanden', maar alleen als deze op hun taak berekend zijn (Gottschalk 1975, p. 365). Daar zal het in het verleden dus wel aan geschort hebben. In 1511 gaat de bij Burgh gelegen parochie Kloetskinderen (Klaaskinderkerke) verloren.

Volgens S. Muller Hzn. (1906, p 47) ging het territorium van deze parochie echter niet geheel verloren, want er werden nog tot ca. 1550 regelmatig geestelijken aangesteld. Het gespaard gebleven terrein leverde blijkbaar nog voldoende inkomsten op voor een geestelijke. Vraag is dan wel waar zijn kerk stond. Ook in 1518 worden er inlagen gemeld, evenals in 1526, als er een inlaagdijk bij 's Heerarendshaven gereed komt (Fokker 1909b, p. 499). In 1528 treden binnen tien dagen twee grote dijkvallen op en nog enkele kleintjes (Fokker 1909b, p. 127). In 1529 zij er weer twee grondvallen aan de zuidkust, waarbij evenveel land verloren ging als er in negen à tien jaar was aangewonnen (Gottschalk 1975, p. 430). Dit is een van de weinige keren dat vanuit de bronnen duidelijk wordt dat er niet alleen sprake is geweest van landverlies, maar ook van tijdelijke landwinst. Rond deze tijd verwijt de grote zestiende eeuwse dijkbouwer Andreas Vierlingh de Schouwense waterschapsfunctionarissen dat ze door het snel aanleggen van inlagen de weg van de minste weerstand kozen. Een inlaag betekende immers altijd landverlies.

De stormvloed van 1530

De stormvloed van 1530 treft heel zuidwest Nederland, dus ook Schouwen (Gottschalk 1975, p. 432). De grootste stroomgeulen in 1530 waren op Schouwen in het zuidwesten ontstaan. Ook de duinen raakten behoorlijk aangetast. In 1532 moesten de duinen met helm worden beplant en mocht het vee daar niet langer weiden (Fokker 1909b, p. 331). Bij Brijskerke werd in 1533 een nieuwe inlaag voltooid (Gottschalk 1975, p 485). In 1537 traden er weer veel grondvallen in Schouwen op. De pastoor van Kerkwerve betaalde in 1537, evenals die van Haamstede in 1540/41, minder belasting 'propter inundationem aggeris' [wegens overstroming van het land] (Gottschalk 1975, p 410-414).

Niet alleen grondvallen waren in toenemende mate de oorzaak van nieuwe inlagen. De stormen van het begin van de jaren '30 leidden tot nieuwe inlagen, maar volgens de bronnen allemaal groter dan vroeger. Zo werd besloten een inlaag te maken tussen Zuidkerke en Brijskerke (Fokker 1909b, p. 167 e.v). Een inlaag van 800 roede lang wordt genoemd (Fokker 1909b, p. 176 e.v.). De toename van dijk- en grondvallen langs de Schouwense zuidkust wordt verklaard doordat de stromingen in

de Oosterschelde steeds sterker werden doordat na 1530/32 grote stukken land, zoals Noordbeveland, Westborsssele, oostelijk Zuidbeveland en St. Philipsland overstroomd bleven liggen. Volgens Gottschalk tastten de stromen die langs de noordkant van de Roggenplaat gingen de zuidkust van Schouwen sterk aan. Sedert 1532 was hier over een afstand van 3 mijl een geheel nieuw dijkstelsel tot stand gekomen. Op sommige plaatsen waren de dijken zelfs tweemaal vernieuwd. Zodoende was er veel land verloren gegaan en waren ook enkele dorpen (Brijskerke en Zuidkerke en misschien ook 's Heerarendshaven) in 1541 verloren gegaan. Het beste graanland was verdwenen; wat overgebleven was waren slechts moeren en uitgedolven landen.

De moeren, daarvoor in het midden van het eiland gelegen, lagen nu pal tegen de zeedijk (Gottschalk 1975, p 531), waardoor de nieuwe inlaagdijken niet bepaald stevig gefundeerd waren. Kort daarop waren er weer overstromingen langs de zuidkust, met in datzelfde jaar 1552 een formidabele dijkval bij het Schelphuisje [de Schelphoek?] (Gottschalk 1975, p. 547 en 554; Fokker 1909b, p. 178 e.v.). In voorjaar 1553 werd begonnen met de aanleg van een kostbare inlaagdijk.

Maar ook de duingronden werden verder aangetast. In 1550 stond Karel V vermindering van pacht toe voor 201 gemeten 'ingevloede' landen in de duinen. Ook moesten de duinen bij Haamstede, Burgh, Westenschouwen en Renesse met helm worden beplant.

In 1556 traden er weer aanzienlijke grondvallen op. In 1558 werd gestart met de aanleg van een nieuwe inlaag van 960 roeden. De nieuwe inlaag maakte de aanleg van nieuwe sluizen noodzakelijk. De oude sluizen waren kennelijk opgegeven en in de golven verdwenen. Velen verlieten hun landerijen omdat de dijklasten te zwaar werden (Fokker 1909b, p. 192 e.v.) In 1559 was er een 'uitslag' van 72 gemeten in het Zuidland (Gottschalk 1975, p. 587). Vóór 1565 traden ernstige grondvallen aan de zuidzijde van Schouwen op. Een nieuwe inlaagdijk van 1555 roeden (ca. 6 km) bleek noodzakelijk. Deze sloot aan bij de dijk van Klaaskinderkerke (bij Burgh; de nederzetting zelf lag reeds lang overstroomd). De nieuwe inlaagdijk zou zich uitstrekken tot bij de Schelphoek (Gottschalk 1975, p. 604; Fokker 1909b, p. 550). Elf jaar later werd weer een nieuwe inlaag bij Koudekerke verordonneerd (Fokker 1909b, p. 499 e.v.). Toen in 1567 een nieuwe pastoor werd aangesteld betaalde deze 'ex gratia propter inendationem' minder leges (Gottschalk 1975, p. 612-613). In 1568 zou een 16 km lange inlaagdijk langs de zuidkust van Schouwen zijn gelegd. Vlam zag hierin slechts een achterdijk die tussen 1553 en 1568 zou zijn aangelegd (Gottschalk 1975, p. 618 e.v. ; Vlam 1943, p. 66).

De Allerheiligenvloed van 1570

De Allerheiligenvloed van 1570 richtte in zuidwest Nederland grote schade aan (Gottschalk 1975, p. 646-651 en kaart p. 623). Op Schouwen zijn de noordelijke dijken bij 'Den Osse' en bij de 'Repaart' doorgebroken. Bij 'Den Haert' waren de duinen en de dijk doorgebroken, waardoor Renesse en Noordwelle onderliepen. De duinen bij de haven van Westenschouwen stonden op het punt te bezwijken en het Westers Nieuwlandeke was overstroomd. Reeds enkele dagen na de overstroming

slaagde men er in de polder Schouwen (binnen de oude ringdijk die vrijwel geheel binnendijk was geworden) weer dicht te krijgen. Om niet genoodzaakt te zijn alle binnendijken op te hogen, was men van plan de zeedijken van de buitenpolders extra te verzwaren. Ook aan de zwaar getroffen noordkust moesten versterkingen worden aangelegd. Toch was de schade aan de zuidzijde van Schouwen in 1530 groter dan aan de noordzijde in 1570.

Oorlogsinundaties aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog

Met de oorlogsinundaties van 1575 brak een periode van grote onzekerheid aan (Gottschalk 1975, p. 736-738). In dat jaar stonden Zierikzee en het hele eiland Schouwen blank. In de komende jaren werd de toestand zo penibel – ook de duinen werden weer aangetast - dat in 1577 in een resolutie van de Staten van Holland geld beschikbaar werd gesteld om dit eiland ‘wesende een propugnacle (voorkaap/verdediging?) ende voorwallen van alle ommeleggende landen’ niet te hoeven opgeven.

Naast de inundaties deed ook stormgeweld dijkbreuken ontstaan, zoals in 1579. In 1581 trad een enorme dijkval bij Koudekerke op, waarna werd besloten om een 1400 roeden lange inlaag aan te leggen, waarna in 1586 door een nieuwe grondval het werk ernstig werd aangestast (Fokker 1909a, p. 43-44). Met een nieuwe dijkval aan de zuidkant van Schouwen in 1586 die de aanleg vaneen 86 roede lange inlaagdijk noodzakelijke maakte, waartoe in 1588 besloten, maar die pas in 1591 gereed kwam (Fokker 1909b, p. 414) , werd de roerige zestiende eeuw afgesloten. Dat er niet meer meldingen van landverlies, dijk- en rondvallen en van stormvloed en zijn kan samenhangen met de onduidelijke situatie die aan het begin van de tachtigjarige oorlog was ontstaan.

4.2.2.7 Dijken, landverlies en inlaagdijken na 1600

Hoewel er over de dijken en het landverlies na 1600 een nog veel langere lijst te maken is wordt hier volstaan met het opnemen van de kaart die Fokker daarvan in het begin van de 20ste eeuw heeft vervaardigd. Alleen de toren van Koudekerke, die tegen de inlaag van 1581 - de huidige zeedijk - aan ligt verwijst nog naar deze voormalige bewoningskern in Schouwens Zuidland. De jongste inlaag áchter deze toren en de huidige zeedijk werden in 1654 aangelegd. De hierdoor ontstane Koudekerksche Inlaag is nooit aan de zee prijsgegeven. Nog in de 18de eeuw moesten delen van de zuidelijke oever van Schouwen-west tijdelijk worden buitengedijkt: de inlaag van Westerschouwen dateert uit 1744/48. Samenvattend kan gesteld worden dat de zuidelijke afslag tussen 1530 en ca. 1750 nog aanzienlijk is geweest (Fokker 1909a, Bijlage J), (fig. 10).

Afgezien van de feitelijke ontwikkelingen, was het na 1600 op Schouwen eigenlijk steeds meer van hetzelfde (fig. 11). Pas met de ingrepen die in het kader van het Deltaplan hier werden doorgevoerd lijkt de veiligheid voorlopig gewaarborgd.

4.2.3 Overige activiteiten en omstandigheden

Moertering of darinckdelven

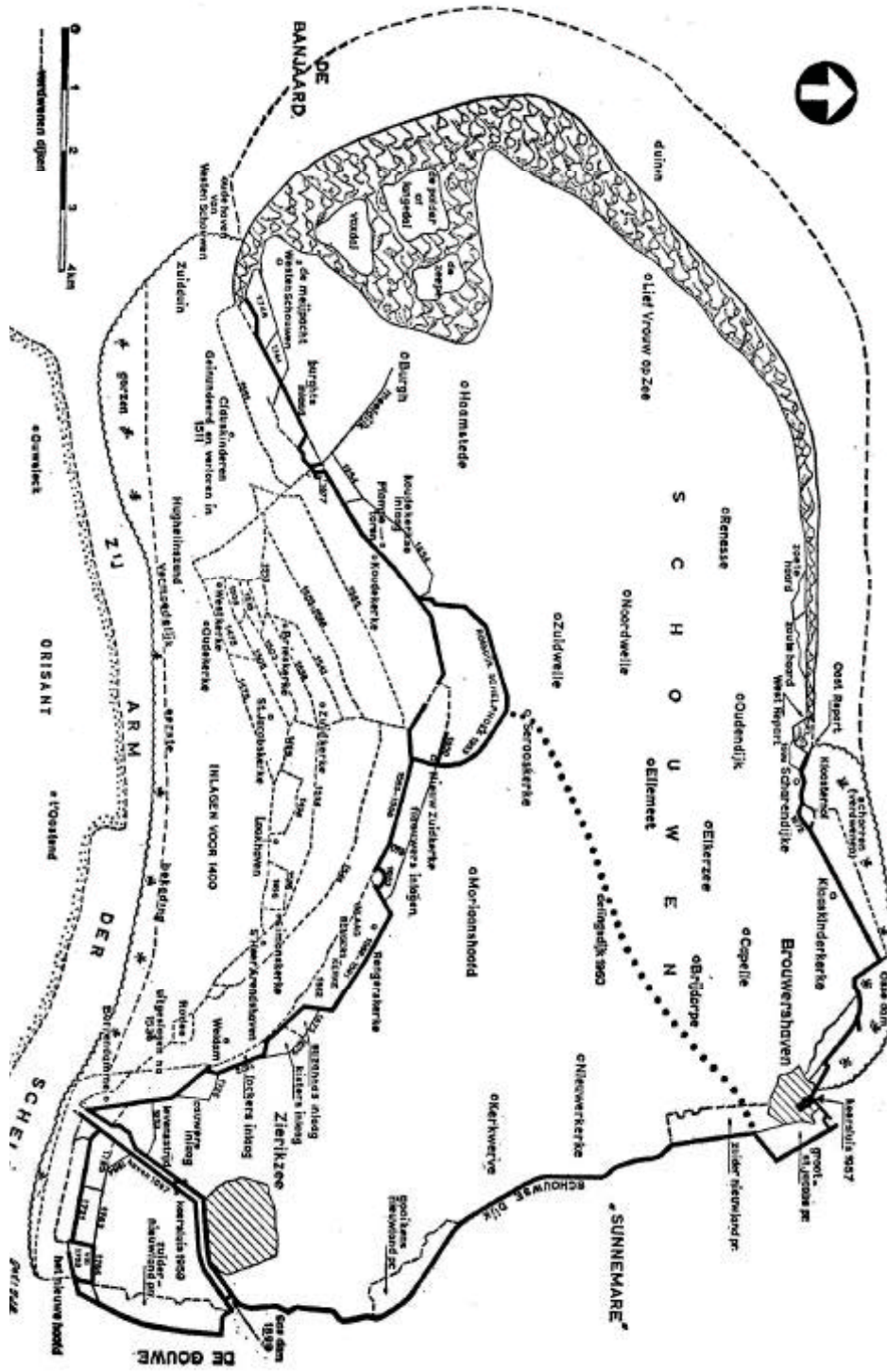
Naast het landverlies dat door oorzaken buiten Schouwen werd veroorzaakt, heeft er zich tegelijkertijd intern landverlies voorgedaan. Eerder kwam de vroegere veenbedekking van grote delen van Schouwen aan de orde. Door latere overstromingen was dit veenpakket, voor zover het niet was weggeslagen, afgedekt met een laagje klei. Dit veen werd opgegraven om als brandstof te dienen en, ingeval het zout veen betrof, vormde het de grondstof voor zoutwinning. Hiertoe werd de kleilaag verwijderd, waarna het onderliggende veen werd uitgedolven. Na deze werkzaamheden bleef slechts laaggelegen land achter.

Al in 1256 heeft graaf Floris V getracht de moertering te reguleren (Fokker 1909a, p. 15). Dat er toch op de oude voet verder is gemoerneerd blijkt als in 1413 een keur op het darinckdelven (zoutwinnen) voor heel Zeeland wordt uitgevaardigd (Van Mieris Charterboek IV, p. 241). Juist in Schouwen, waar door de teruggelegde zuidelijke dijken de voormalige veenrest pal tegen deze dijken was komen aan te liggen, ondermijnde dat daar de dijken. Hierdoor konden weer dijk- en grondvallen ontstaan, waardoor de teloorgang van de zuidelijke cultuurgronden van Schouwen snel kon doorzetten.

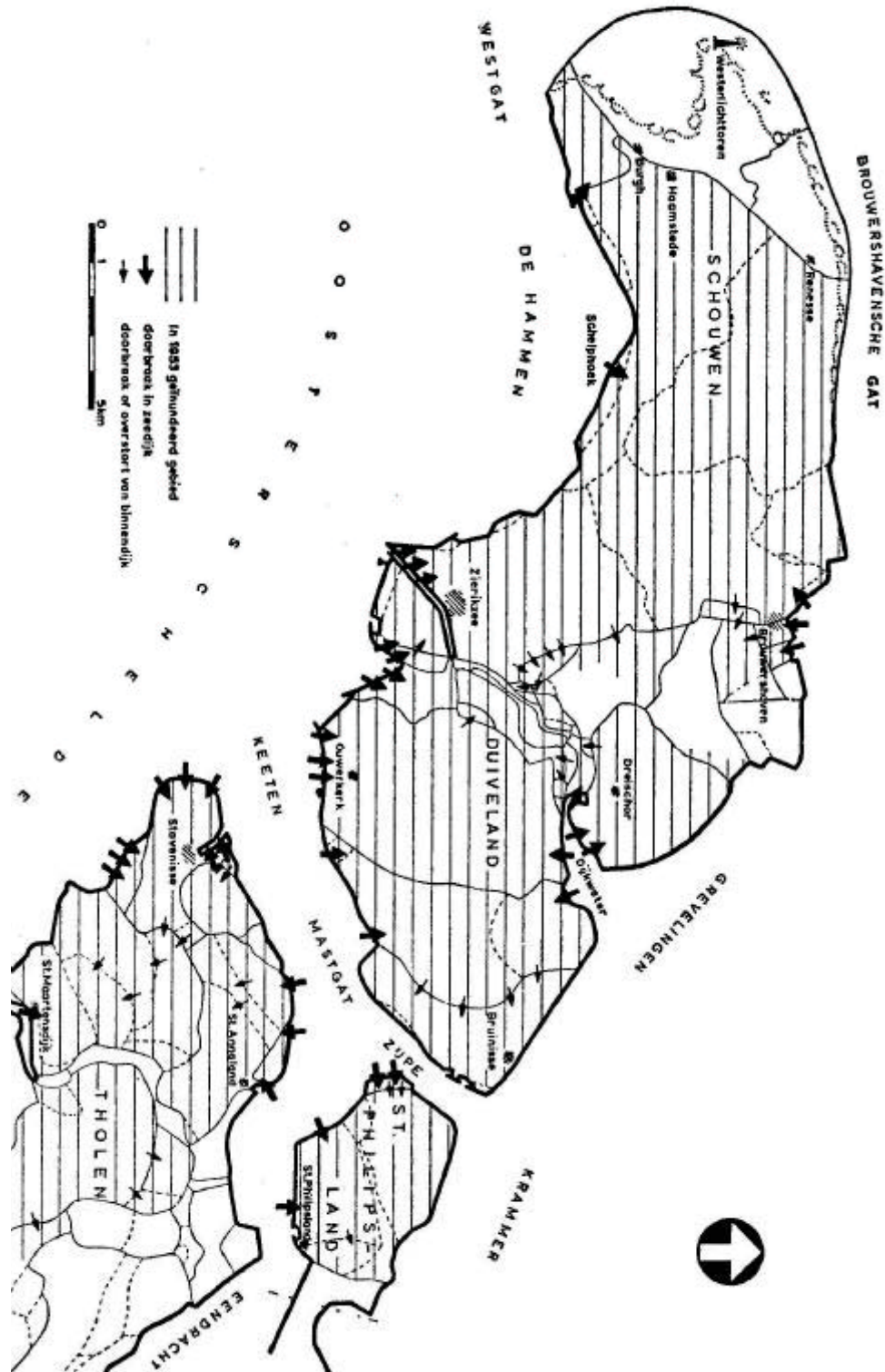
Overigens moet worden onderstreept dat de moertering uiteindelijk ook de bestaansbasis van de dorpen in het lagere deel van Schouwen ondermijnde. Dit betekende dat deze zich op den duur niet volwaardig meer konden ontwikkelen. Sedert de Middeleeuwen is het belang hiervan achteruit gegaan. Dit betekende dat de dorpen hier erg klein bleven.

Polderlasten en 'bevangen'

Het was in het beperkte kader van dit project niet mogelijk om pre-kadastrale manuscriptkaarten van vóór 1830 in het onderzoek te betrekken. De kaarten van vóór 1830 die het perceelsniveau nog het meest benaderen zijn de kaarten waarop de oude 'bevangen' zijn aangegeven (Veldnamen, 1989). Het in cultuur gebrachte deel van Schouwen was in 217 'bevangen' ingedeeld, die elk uit percelen van één of meer eigenaren bestonden. De grenzen van deze 'bevangen' volgden merendeels de oude topografie en zijn dus als indicatie daarvoor te gebruiken. De 'bevangen' hadden ieder een eigen bloknaam (zie ook De Bont en Veldhorst, 1992); de inliggende percelen een eigen perceelsnaam (Veldnamen, 1989). Vanaf de zestiende eeuw werden om de 7 jaar ten behoeve van de berekening van de polderlasten lijsten gemaakt met een zo compleet mogelijke beschrijving van de individuele percelen.

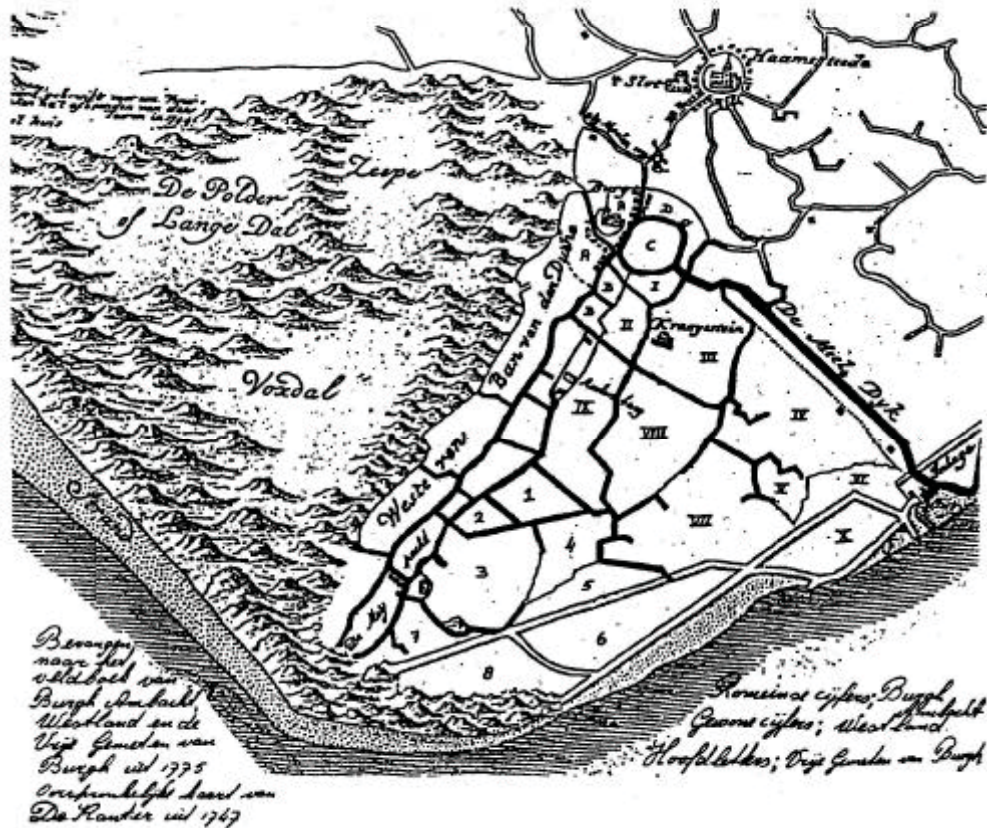
Figuur 10 Landverlies en inlaagdijken op Schouwen-west naar Fokker (1909a) uit Wilderom 1960

Figuur 11 Overstromingen op Schouwen (naar Wilderom 1960)

Figuur 12 Kaart van de 'bevangen' op Schouwen-west (naar Fokker 1909a)

Figuur. 13 Kaart van de 'bevangen' op Schouwen-west, die op de kaart van naar Fokker 1909 ontbreken, naar gegevens uit het veldboek van Burgh Ambacht, Westland en de Vrije Gemeten van Burgh uit 1775 ingetekend door J.A. Deurloo op een kaart van De Kanter uit 1747. Ook het Westeven en de Ban van den Duine bleken volgens het Veldboek van de Westeren Ban op de duyne van 1783 in 'bevangen' te zijn verdeeld

Fokker geeft een kaart van de indeling in 'bevangen' op Schouwen (Fokker 1909a, t.o. p. 184; Veldnamen 1989, p. 40 en 50), (fig. 12). De 'bevangen' in de Burgh- en Westlandpolder en de Westerenbanpolder zijn niet op de kaart van Fokker aangegeven. In fig. 13 is dit gat in de informatie opgevuld. De 'bevangen' in de Oostenban waren mede door overstuivingen niet goed reconstrueerbaar.

De westgrens van het in 'bevangen' ingedeelde cultuurland is tevens de grens tussen het polderland en het hoger gelegen cultuurland, dus tussen het oude en wat jonger ingerichte cultuurland (fig. 12).

Op Schouwen werden 'vele krekken, putten, en uitslagen' die ten tijde van de graaf nog bestonden, 'als niets waardig, niet medegemeten' aanvankelijk niet voor polderlasten werden aangeslagen. Dit betreft o.a.:

- vronnen en lenen, gronden die op basis van oude rechten vrij van dijkgeschot bleven. Hier is de eerder gesignaleerde betekenisevoluitie van het 'hoffelijke' vroeg- en hoogmiddeleeuwse 'vroom' naar gronden 'vrijgesteld van betaling' al doorgezet.

- vrijlanden, die door hun aard en ligging (landerijen te dicht gelegen bij de oude stroomdraden van de kreeksystemen, of moeras) vrij van lasten waren. Later werden deze gronden omgezet in bruikbare gronden en wel in de berekening van de polderlasten meegenomen.
- ook de zogenaamde Haaimannen (afgezande gronden) waren (soms gedeeltelijk) vrij van dijklasten.

4.2.4 De landschapsgenese in de negentiende eeuw

Hoewel de kartografische traditie van een waterrijke streek als Zeeland in vergelijking met andere delen van Nederland en zeker met die in het buitenland rijk genoemd mag worden, krijgen we pas met de bekende kadastrale minuten van ca. 1830 en de oudste topografische kaart van ca. 1850 gedetailleerd zicht op de perceelsstructuur van Schouwen-West. Een deel van die percelering ging terug op veel oudere ontginningen; andere complexen waren redelijk kort voor de 19de eeuw in het landschap aangelegd.

Ontwikkelingen op het hoge deel van Schouwen

Afgezien van de Jonge Duinen die qua uiterlijk niet veel verschillen met de huidige situatie verschilt het midden negentiende eeuwse kaartbeeld aanzienlijk van het huidige. De Vroonlanden waren, afgezien van enkele zeer kleine bouwsels, grotendeels leeg. Hier en daar lagen schurvelingen, met name ten westen van Renesse in de Oosteren ban van Schouwen, en op de rand van hoog naar laag werden flinke oppervlakken beslagen door op hogere ruggetjes gelegen elzenmeten.

Ontwikkelingen op het lage deel van Schouwen

Het grootste deel van het lage deel van Schouwen dat zich kenmerkt door kreekruggen en poelen, blijkt rond 1850 op een zeer onregelmatige wijze te zijn ingericht. Binnen dit onregelmatig ingedeelde gebied kan nog onderscheid gemaakt worden tussen vlakken met nog een zekere mate van regelmatige strokenverkaveling en vlakken met een totaal onregelmatige blokverkaveling. Dit subtiele onderscheid hing samen met verschillen in bodemgesteldheid en geomorfologie. Hoe reliëfrijker de ondergrond, zoals de akkers op de kreekinversieruggen, hoe onregelmatiger de percelering. De wat regelmatiger strookachtige verkaveling wijst in het algemeen op slechtere natte gronden: de uitgemoerde gronden en enkele venige complexen.

4.2.5 De landschapsgenese in de twintigste eeuw

De twintigste eeuw heeft door mensen veroorzaakt en natuurlijk overstromingsgeweld te zien gegeven. Na de stormramp van 1953 is voortvarend gewerkt aan de voorlopige veiligstelling van het Zeeuwse cultuurland voor de komende generaties.

Figuur 14 Ondergelopen noodboerderij

De oorlogsinundaties

In februari 1944 werd op last van de Duitse bezetter een begin gemaakt met de inundatie van de Polder Schouwen. In december 1944 werd de hoogste stand van het inundatie water bereikt, namelijk $-0,52$ NAP. Het inundatiewater stond gemiddeld zo'n 1,5 m hoger dan bij een bemalen polder. In februari 1945 werd een nieuwe geforceerde dijkdoorbraak gepland door de zeedijk bij Ossesluis met springstof te ondermijnen. Dit voornemen is nooit uitgevoerd. Kort na de bevrijding kon met de gerepareerde gemalen het uitslaan van het inundatiewater beginnen. In september 1945 had het polderpeil weer de normale hoogte.

De stormvloed van 1953 en de veiligheidsmaatregelen

De stormramp van 1 februari 1953 maakt onderdeel uit van het collectieve nationale geheugen, maar heeft in Zeeland en delen van Zuid-Holland en West-Brabant tot op de dag van vandaag een soms traumatische nawerking (Wilderom, 1964). Het ongekend hoge aantal van 1835 mensen verloor het leven (fig. 14). Vooral Tholen, Schouwen-Duiveland en Goeree-Overflakkee zijn zeer zwaar getroffen. Met name de lagere delen zijn een tijdlang door getijdewerking beïnvloed en geremodelleerd. Daarbij maakte de zee gedeeltelijk gebruik van het nog bestaande geulenpatroon.

Het poldergedeelte van het eiland Schouwen was geheel onder water komen te staan. Vooral aan de zuidkant van Schouwen was de doorbraak van de dijken met groot geweld gepaard gegaan, waarbij nieuwe geulen zijn ontstaan.

Ruilverkavelingen uit de jaren '50

Op 12 januari 1953 werd de ruilverkaveling 'Schouwen' (nr. 525: 6710 ha.) aangevraagd. Met deze ruilverkaveling zouden, naast onder andere kavelruil, ook de gevolgen van de oorlogsinundaties worden opgeruimd. Nog geen maand later braken de dijken door. Deze ruilverkaveling is vervolgens opgenomen in de Herverkaveling onder de Herverkavelingswet Noodgebieden 1953. Deze wet is ingevoerd om op een snelle manier in een groot gebied (Schouwen-Duiveland, Tholen, de Zak van Zuid-Beveland en de Waardepolder) de gevolgen van de watersnoodramp aan te pakken. De ingrepen in het cultuurland konden onder deze Noodwet ook meer omvattender zijn dan onder de oude ruilverkavelingswet, waaronder de oorspronkelijke ruilverkaveling was aangevraagd.

De Deltawerken

Kort na de ramp, in mei 1953, kwam de Deltacommissie met een eerste advies: afsluiting van de Hollandse IJssel met een stormvloedkering. Vervolgens adviseerde de commissie tot afsluiting van de Oosterschelde, het Brouwershavense Gat en het Haringvliet. Het volgende advies omvatte de uitvoering van het 'Drie Eilandenplan', het verbinden van Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland door de afdamming van het Veerse Gat en de Zandkreek. Het eindrapport van de Deltacommissie werd eind 1960 gepubliceerd. Schouwen werd tussen 1958 en 1965 door de Grevelingendam met Goeree-Overflakkee, en door de stormvloedkering in de Oosterschelde tussen 1967 en 1986 met Noord-Beveland verbonden. De zeewaterkerende dijken op Schouwen-West zijn alle op Deltahoogte gebracht, hoewel bij extreem hoge waterstanden de stormvloedkering in de Oosterschelde wordt gesloten.

4.3 Sporen in het landschap; de opzet van de legenda van de historisch-geografische kaart

Ondanks de grote veranderingen die zich hier in de jaren '50 van de twintigste eeuw hebben voorgedaan zijn er nog wel sporen van het oude topografische archief in het huidige landschap aanwezig. Deze worden in de legenda van kaart 4 aangeduid als historisch-geografische relictten.

Historisch-geografische relictten:

- burcht (de burg van Burgh);
- oude dorpsstructuur Noordwelle;
- kasteel (kasteel Haamstede; kasteel Moermond; kerktoren van Koudekerke);
- dijken;
- begroeide randen, deels elzenmeten/schurvelingen;
- zichtbare kreekkruggen;
- "onthoofde" kreekkruggen;
- overige gronden;

Voorts is op kaart 4, de zogenaamde historisch-geografische context aangegeven. Deze geeft, ten behoeve van de oriëntatie, een indruk van de ligging van enkele relevante elementen in het landschap circa 1900: een tijdstip waarin overstroming en ruilverkaveling nog niet hadden plaats gevonden.

Historisch-geografische context (topografie ca. 1900)

- mottes;
- dijken;
- waterlopen;
- wegen;
- nederzettingen/woonplaatsen (vaak verdwenen oude boerderijen en erven in het buitengebied);
- verdwenen nederzetting Zuidwelle.

4.4 Waardebepaling

De laatste resten van de oudst overgebleven cultuurgronden in Schouwen-West zijn door grootschalige recreatievoorzieningen danig aangetast. In de overgangszone tussen zand en klei is de burg van Burgh redelijk gaaf bewaard gebleven. Ook enkele jongere bouwkundige objecten, zoals het slot Moermond, dat nog enigszins in zijn oorspronkelijke historisch landschappelijke context ligt en het slot Haamstede zijn, afgezien van monumenten in de dorpskernen in deze zone, bewaard gebleven.

In het kleigebied is alleen de structuur van de kern Noordwelle, de Meeldam en een deel van de Kuijerdam(se Weg) in wezen nog oud.

anuit historisch-geografisch oogpunt gezien zijn er drie mogelijkheden om oude artefacten te waarderen, nl.:

- Door uit te gaan van de intrinsieke waarde van een bouwkundig object (bv. Kasteel Moermond), een verkavelingsvorm (restanten van elzemeten en schurvelingen) of dijken en kaden (de Meeldijk of de Kuiersdam);
- Door te kijken naar de waarde die voortkomt uit de samenhang in tijd en/of ruimte met andere cultuurhistorische objecten en structuren;
- De waarde die voortkomt uit de samenhang in tijd en/of ruimte met de geo(morfo)logie of de bodemgesteldheid.